

VOJNA SILA I POLITIČKA MOĆ*

Dejan Mihajlović
Univerzitet odbrane u Beogradu

Povezanost politike i vojne sile fenomen je, koji u vekovima ljudske civilizacije, ima suštinski značaj za unutrašnju i spoljnu stabilnost države. Još od rimskih imperatora koji su odlično razumeli značaj svojih legija, pa do današnjih uslova vazdušno-kopnene i pomorske bitke kojima iz Pentagona i Kremlija rukovode američki, odnosno ruski predsednik, vojna sila i politika čine nedeljivu celinu. Samo onda kada su ove dve kategorije na istoj liniji i kada jedna prema drugoj postavljaju realne zahteve tada država nastupa uverljivo, a njena spoljna politika je zasnovana na realnoj moći i ostvariva je.

Međusobni odnos i usaglašenost politike i vojske ili opšte razumevanje o upotrebi vojne sile u ostvarivanju spoljne politike biće cilj ovog rada. Koji su to, zapravo, preduslovi koje politička vlast treba da pruži vojnoj sili da bi ona postala nezaobilazan oslonac u očuvanju unutrašnjeg mira i ostvarivanju uspešne spoljne politike, odnosno kako treba da bude izgrađena vojna sila koja bi apsolutno sledila težnje spoljne politike jedne države, samo su neka od pitanja za koja će se u radu naći odgovori.

Ključne reči: *vojna sila, spoljna politika, geopolitika, vojni potencijal, ekonomija, vojna moć, politička moć*

Uvod

Značaj vojne sile za političku moć je nesumnjiv, i što je najvažnije ona ne mora biti proporcionalna društvenoj moći, pa čak ni političkoj moći u celini. Jedno društvo koje ne raspolaže visokim kapacitetom društvene moći može postići visok stepen vojne moći ukoliko veći deo svojih ekonomskih mogućnosti usmeri u pravcu jačanja vojne sile. Još je rodonačelnik političkog „realizma“ Nikolo Makijaveli, zapazio da „najjača država nije obavezno i najbogatija država”.¹

Sa druge strane, vojna moć ne mora biti ravna političkoj moći, jer uspešnost njene primene, radi nametanja volje drugome, zavisi od niza drugih činilaca subjektivne i objektivne prirode. Istorija pokazuje da su društva koja su raspolagala manjom vojnom silom uspevala uspešno da se odupru većoj vojnoj sili. Verovatno je da uspešnost u primeni vojne sile zavisi od rešenosti jednog naroda ili vladara da se bori za svoje vrednosti protiv spoljne sile koja ih

* Rad je zasnovan na magistarskoj tezi autora pod nazivom „Osnovna shvatanja o upotrebi vojne sile u spoljnoj politici“ odbranjenoj na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, 12.07.2013. godine.

¹ Nikolo Makijaveli, *Vladalac*, Dereta, Beograd, 2005, str. 39.

ugrožava. Međutim, izvesno je da su dva elementa, diplomatija i vojska, veoma povezani i da zavise jedan od drugog. U mirnom periodu rukovodstva država trude se da usklade političke ciljeve i težnje sa vojnim potencijalom, mogućnostima. Koliko je bitno pripremiti vojsku za diplomatske ciljeve u miru, kao faktor odvratanja ili pretnje, isto je toliko značajno dati diplomatski smisao vojnim naporima, koji ponekad može da bude ubedljiviji od oružja.²

Na osnovu prethodnog pasusa možda se može, kao osnovana, navesti tvrdnja Mileta Bjelajca: „Diplomatija i psihološki pritisci na Miloševića u pregovorima postigli su više nego akcije NATO na terenu”.³

Svetske imperije postale su dominantne i podarile civilizaciji domete svoje nauke, kulture i opšteg razvoja, jer su imale snažnu vojsku, koja im je omogućila taj nesmetani razvoj i širenje svojih dostignuća na druge. Ukoliko je država bezbedna, onda ima i dovoljno prostora za prosperitet. Izrael snažnom vojskom i umešnom spoljnom politikom opstaje među arapskim državama, ali zahvaljujući tome postiže zavidne rezultate i u privredi.

S tim u vezi Rejmon Aron, koji je sveobuhvatno pisao na ovu temu, smatra da je: „Sila u najširem smislu sposobnost da se učini, proizvede ili uništi. Na međunarodnoj sceni silom nazivamo sposobnost političke jedinice da nametne svoju volju drugim jedinicama”.⁴

U međunarodnim odnosima, kao i u ljudskom društvu u celini, relativno je česta pojava da dva ili više međunarodnih subjekata dolaze u sukobe oko dva ista objekta. Sila je svakako najubedljivije sredstvo u rešavanju tih sporova.

„Opštenje nacija je stalno, diplomatija i rat su samo oblici koji se uzajamno dopunjuju, s tim što jedan ili drugi preovlađuje, ali ni jedan se ne povlači potpuno pred onim drugim, osim u krajnjim slučajevima bilo apsolutnog neprijateljstva, bilo potpunog prijateljstva ili udruživanja”,⁵ navodi s tim u vezi Rejmon Aron.

Vojni potencijal

Vojni potencijal podrazumeva brojnost armije i broj stanovnika podobnih za mobilizaciju, starešinski kadar, kvantitet i kvalitet naoružanja, geostrateški značaj teritorije, sistem utvrđenja, sistem komandovanja, organizaciju pozadine, obuku vojske i stanovništva, borbeno iskustvo, moral, ekonomiju, infrastrukturu i dr. Sveukupna moć države daje joj snagu za spoljopolitičko delovanje.

Čarls Kegli i Judžin Vitkof u tom smislu ističu da: „Tezu da unutrašnje sposobnosti države doprinose uspostavljanju njenih spoljopolitičkih prioriteta potvrđuje činjenica da priprema država za rat snažno utiče na njihovu kasniju upotrebu sile. Znači, mada sve države mogu težiti sličnim ciljevima, njihova mogućnost da ih ostvare razlikovaće se zavisno od njihove vojne moći”.⁶

² Hantington, Semjuel P., *Vojnik i država – teorija i doktrina vojno-civilnih odnosa*, CSES i Fakultet političkih nauka, Beograd, 2004.

³ Mile Bjelajac, *Diplomatija i vojska*, Medija centar Odbrana i Akademija za diplomatiju i bezbednost, Beograd, 2010, str. 305.

⁴ Rejmon Aron, *Mir i rat među nacijama*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci i Novi Sad, 2001, str. 83.

⁵ Isto, str. 77.

⁶ Čarls Kegli i Judžin Vitkof, *Svetska politika: trend i transformacija*, Centar za studije Jugoistočne Evrope, Fakultet političkih nauka i Diplomatska akademija Ministarstva spoljnih poslova Srbije i Crne Gore, Beograd, 2004, str. 127.

Kada se sve to uzme u obzir, onda se govori o vojnoj moći zemlje, a to je argument pomoću koga se ostvaruju politički ciljevi. Politička retorika je zahtevna koliko joj je vojska spremna. Mnogi primeri iz istorije diplomatije potvrđuju ovu tezu, a ja ću spomenuti pasivan stav Kraljevine SHS nakon Prvog svetskog rata u odnosu na Italiju, u vezi sa utvrđivanjem zapadnih granica.

Mile Bjelajac u svom delu *Diplomatija i vojska* opisuje ovaj događaj: „Interesantna tačka oko SHS je njen ozbiljno pasivan stav na provokacije sa talijanske strane. Ser A. Jang (poslanik Velike Britanije u Beogradu u to vreme), pripisuje to strahu Jugoslovena da ne bi svoju armiju stavili na kušnju u sadašnjem trenutku kada su jedva naoružana zemlja. Oni znaju da srpski pješak ima ogroman prestiž u Evropi i ne žele da taj prestiž izgube izlažući ga neprijateljstvima kada nema materijalnu podršku – oni su vjerovatno u pravu”.⁷ Pored klasičnog značaja vojnog faktora, ovde se on pominje i kao mogućnost da se njegovim neefikasnim eksponiranjem dovede u pitanje ranije stečeni ugled ovog činioca i time dodatno oslabi spoljnopolitički položaj. Kako je ova kriza trajala dugo, na svim nivoima državne vlasti se razmatrao ovaj problem i u svakom trenutku je vojni faktor diktirao poteze spoljne politike. Tako u svom izveštaju spremjenog za sednicu vlade tadašnji ministar spoljnih poslova dr Momčilo Ninčić razmatra mogućnosti delovanja. „Mi bismo mogli računati samo na efekat presije, koju bismo mi sami hteli i bili u stanju da učinimo u Rimu. A takva naša presija mogla bi biti efikasna samo u tom slučaju ako bismo mi bili rešeni da podupremo i vojnim merama”.⁸

U ovim slučajevima je očigledno zašto je spoljna politika SHS bila u stalnoj defanzivi prema Italiji, posebno u situaciji neodlučnosti saveznika, Francuske pre svega, kao i unutrašnje političke situacije i sveukupne moći zemlje.

Vojno-tehnički potencijal

Vojno-tehnički potencijal podrazumeva usklađenost ekonomije i proizvodnje vojne opreme, sposobnost prilagođavanja proizvodnje za ratne potrebe, usklađenost nauke, tehnike i proizvodnje sa potrebama vojne sile u datom trenutku itd. Samostalnost odbrambene industrije doprinosi jačini države i njenoj nezavisnosti, a sposobnost da izvozom ove opreme učestvuje na tržištu utiče na njen međunarodni kredibilitet. Mogućnost sopstvene proizvodnje čini mirnijim političko stanje u državi i vojsku čini efikasnijom. Time se izbegava problem koji je Kraljevina SHS imala po formiranju, kada se u sastavu vojske našao veliki broj oružja različitih kalibara bez mogućnosti da sopstvena industrija reši ovu situaciju, ili u SFRJ, nakon raskida sa Istočnim blokom 1948. i dobijanja Zapadne vojne pomoći.⁹ Stalna izgradnja i jačanje vojno-tehničkog potencijala, pored ostalih faktora, svrstava državu i vojsku u značajnu silu, na čiju spremnost neprijatelj mora da računa. To doprinosi, između ostalog, i faktoru odvratanja.

S tim u vezi, dokazujući prethodne tvrdnje, možemo se poslužiti rečima Bjelajca, koji navodi: „Cenjeno je da u slučaju Jugoslavije važnu komponentu predstavlja njeno nastoj-

⁷ Mile Bjelajac, *Diplomatija i vojska*, navedeno delo, str. 108.

⁸ Isto, str. 128.

⁹ Mile Bjelajac, *Diplomatija i vojska*, navedeno delo, str. 105-114 i 230-237.

anje da stvara imidž vojne moći i odlučnosti da istu upotrebi. To je bila važna komponenta odbrambene strategije”.¹⁰

Postojanje sigurne baze za proizvodnju i dobavljanje naoružanja i vojne opreme, daleko iza linije fronta, često je presudan događaj za pobjedu u ratu. Tako su sirovine i fabrike za proizvodnju ratnih sredstava, koje nisu bile u dometu Hitlerove avijacije doprinele savezničkoj pobjedi u Drugom svjetskom ratu. Na drugoj strani država mora da vrši pravilan razmeštaj ovih postrojenja u zavisnosti od procena ugroženosti teritorije. Tako je SFRJ, plašeći se agresije sa Istoka, dobar deo fabrika preselila iz Srbije u Bosnu i Hercegovinu, a zatim je u brdsko-planinskom delu ove republike razvila najznačajniji vojno-industrijski kompleks.

Uticao je tehnika na vojnu moć je očigledan ali i u nekim slučajevima presudan. Carigrad je dugo odolevao osmanlijskim napadima zahvaljujući *grčkoj vatri*, a upotreba baruta predstavlja kraj viteške ere i započinje poglavlje razvoja novog načina upotrebe vojne sile, gde je tehnička prednost značila vojni prestiž, ali i dalji domet spoljne politike. Niz vojnih mislilaca su čitav razvoj vojne strategije zasnivali na napretku tehnike. Francuski analitičari Kurmon i Ribnikar u svojoj studiji *Asimetrični rat – Sukobi juče i danas, terorizam i nove pretnje*¹¹, ističu tehničku prednost kao model vođenja rata i to kako od vremena malog Davida i moćnog Golijata, pa do danas sa naglaskom da je i budućnost prepuštena ovoj vrsti sukoba. Međutim, iako asimetrični ratovi se vode između strana u sukobu, koje imaju neravnopravnu i nepravednu raspodelu moći, gde je tehnička prednost presudna često dolazi do nadmudrivanja tehničke nadmoći od strane ljudskog faktora. Prethodno navedeni autori, koji inače smatraju da tehnika predstavlja bitan činilac vojne moći, ipak zaključuju da tehnička prednost može da bude uzaludna. U tom smislu navode primer bombardovanja SRJ sa kraja XX veka, pri čemu je uprkos udarima iz vazduha, Vojska Jugoslavije zadržala operabilnost i funkcionalnost, skoro u potpunosti uništila jedinice UČK i svojim dejstvom onemogućila NATO avijaciji da se spusti na nivo vođenja kopnene bitke – „Tim autora analizira kako je VJ (Vojska Jugoslavije), koristeći odlično poznavanje nedostatka visokih tehnologija u osmatranju i navođenju, uspela da nadmudri NATO i sačuva vitalnost”.¹²

Sa druge strane, nemoguće je poricati tehnici svaki značaj za vojnu moć. To što postoje istorijski primeri koji govore suprotno, može da znači da je postojao istorijski raskorak između tehnike i društvenih snaga kojima je ona stajala na raspolaganju. U savremenom trenutku nuklearno oružje daje ogromnu moć onome ko ga poseduje. Ali, pitanje je za koje ciljeve ono može biti upotrebljeno? Kome je potrebna uništena teritorija jedne države uz opasnost da i sam napadač bude uništen? Krug ciljeva koji se mogu postići putem sile pojavom nuklearnog oružja se, u stvari, sužava, mada na prvi pogled ono daje vojnoj strategiji neograničene mogućnosti. Da li oružje koje može uništiti čitav svet može biti osnov vojne moći kojom politika može da ostvari neke ciljeve u međunarodnim odnosima? Odgovora na ova pitanja svesni su lideri koji poseduju ovo naoružanje i stalno čine napore da ograniče njegovu proizvodnju, smanje postojeće kapacitete i osiguraju tehnologiju kako ne bi došla u „pogrešne ruke”.

¹⁰ Isto, str. 280.

¹¹ Videti detaljnije: Barthelemy Courmont et Darko Ribnikar, *Les Guerres asymetriques: Conflits d'hier et d'aujourd'hui, terrorisme et nouvelles menaces*, Institut de relations internationales et strategiques, Press universitaires de France, Paris, 2002.

¹² Mile Bjelajac, *Diplomatija i vojska*, navedeno delo, str. 310.

Težnja da se nabavi moderno i moćno naoružanje, vekovima je značilo prevlast u međunarodnim odnosima, a ako ne to, onda značajnu prepreku za budućeg agresora i povećanja rejtinga države. One države koje poseduju moćna i savremena tehnička vojna sredstva drugačije se, na međunarodnoj sceni, tretiraju od ostalih zemalja, njihov glas se jasnije čuje, one su poželjan saveznik i značajan akter međunarodnih odnosa. Na drugoj strani prodaja savremenog i moćnog naoružanja male zemlje dovodi u zavistan položaj u odnosu na one koje su im prodale ta sredstva, jer mogu da ih uslovljavaju na razne načine od vremena isporuke, preko rezervnih delova, municije do obuke ljudstva za ta oružja i oruđa, što predstavlja i vrstu ekonomske zavisnosti.

U vezi sa prethodnim redovima Mile Bjelajac podseća da: „Na jednom predavanju u Muzeju istorije Jugoslavije 1999. godine pomenuto je da je priča sa raketama S-300 počela još 1901. godine, a nastavljena 1940. Nekome bi, možda zvučalo paradoksalno, ali pitanje S-300 je samo istorijsko ime za jedno oružje i najsavremeniju tehnologiju, koje otvara temu međuzavisnosti na svetskoj sceni, posebno malih zemalja pred milošću velikih. To je pitanje kako veliki shvataju vlastiti interes i oportunist isporuka. Takve isporuke su uvek značile i vezivanje. Nekad je to bio top *Schneider 75* (1901), a nekad su to bili tenkovi ili avioni poslednje generacije (1940), a krajem 90-ih sinonim za taj odnos postale su rakete S-300”.¹³

Ekonomski potencijal

Svakako da su prostor, brojnost i tehnika sa svim svojim karakteristikama odlučujući elementi za upotrebu vojnih sredstava u političke svrhe, ali je razlog njihove upotrebe vekovima, najčešće: zlato, srebro, nafta; dakle, resursi. „Volja za moć se logično izražava u naporu da se sakupi što je moguće više zlata i srebra. A postoje dva načina da se postigne taj cilj, jedan je rat, a drugi trgovina”¹⁴, kako smatra Rejmon Aron. Uz izmenu aktuelnih resursa, u svim društvenim i ekonomskim uslovima tokom razvoja čovečanstva, princip sticanja dobara nije izmenjen.

Već je rečeno da se ekonomska snaga i politička moć ne moraju poklapati. Međutim, ekonomska moć se u vidu ekonomskog potencijala javlja kao neposredna baza vojnog potencijala koji obuhvata količinske dimenzije oružanih snaga. Mada se na ovaj način može razdvojiti uloga ekonomske snage u društvenoj moći i njene uloge u političkoj moći, činjenica je da ekonomska snaga, kao takva, čini osnovu političke moći.

Jedno shvatanje odnosa između vojne sile i ekonomske moći izrazio je Makijaveli, mislilac i rodonačelnik teorije političkog realizma, u izreci da: „Zlato samo po sebi neće uvek obezbediti dobre vojnike, ali dobri vojnici će uvek obezbediti zlato”.¹⁵

S obzirom da se politika sile ne može svesti samo na upotrebu vojne sile, upravo ekonomska snaga jedne države pruža bezbroj mogućnosti za nametanje svoje volje drugome. Prinude, pritisci i ucene putem ekonomskih sredstava su čak sve češći oblici politike sile u savremenim međunarodnim odnosima. Velika proizvodnja hrane, sirovina ili

¹³ Mile Bjelajac, *Diplomatija i vojska*, navedeno delo, str. 293.

¹⁴ Rejmon Aron, *Mir i rat među nacijama*, navedeno delo, str. 265.

¹⁵ Niccolo Machiavelli, *The Prince and the Discourses*, Modern Library, New York, 1950, pp. 308-312.

energije omogućuje danas jednoj državi da iznuđuje ustupke od drugih država i ostvaruje koristi mimo ekonomskih zakona koji joj inače idu u prilog. Moćni finansijski potencijal jedne države može se iskoristiti da ruinira finansije druge države, pa čak i svetski monetarni sistem. Zbog toga se upravo danas te mogućnosti koriste u političke svrhe, što ugrožava nezavisnost manje moćnih država. Otpor takvoj politici sile je normalna reakcija svake nezavisne zemlje, te tako dolazi do napetih odnosa iz kojih lako nastaju sukobi.

Ekonomski potencijal je nosilac sveukupnog razvoja društva iz koga proizilazi i politička moć. Činjenica je da su ekonomski najbogatije države i u međunarodnim odnosima najuticajnije, ali postoje i one koje smatraju da bi eventualnim političkim avanturizmom samo umanjile svoju ekonomsku moć i one se uglavnom zalažu za evolutivne procese u društvu. S tim u vezi Kegli i Vitkof kažu da: „Nivo privrednog i industrijskog razvoja zemlje utiče na spoljnopolitičke ciljeve kojima može da teži. Po pravilu, što je zemlja razvijenija, to je sklonija da igra aktivnu ulogu u svetskoj političkoj ekonomiji. Bogaće države imaju interese koji se prostiru daleko van njihovih granica i po pravilu imaju mogućnost da ih realizuju i zaštite”.¹⁶

Razvoj ekonomske snage i njen doprinos vojnoj moći države je nesumnjiv. Pravovremena upotreba ekonomije u vojne svrhe i njihova međusobna povezanost omogućava državi da realizuje svoje spoljnopolitičke ciljeve sigurnije i bez straha. „Sjedinjene Države su danas najizrazitija supersila upravo zbog prednosti koje proističu iz kombinacije ogromne ekonomske i vojne moći, uključujući i veliki potencijal nuklearnog naoružanja. To Sjedinjenim Državama omogućuje da sprovode neograničeni globalizam; njihov imperijalni domet i intervenističko ponašanje izdaleka da nisu omeđeni ograničenim bogatstvom ili mogućnostima”.¹⁷, smatraju Kegli i Vitkof.

Težnja da se ekonomska moć u jednom trenutku svoje ekspanzije izrazi u obliku vojne sile potvrdili su i Japan i Nemačka, a da snažna vojska bez odgovorne i odlučne politike ne može da uradi ništa dokazala je JNA, na početku sukoba u SFRJ. Mnogi vojni i politički teoretičari objašnjavali su međusobnu povezanost politike i vojske, ali u praksi to i nije lako izvodljivo, uprkos raznim mehanizmima podele vlasti i demokratskim institucijama.

Moralni potencijal

„*Nama nije ništa nemoguće
stati pred sile svemoguće,
samo treba srce i pregnuće*”.¹⁸

Moralni potencijal ima svoje korene u društvenom i državnom uređenju, odnosu društvenih klasa i nacionalnosti, unutrašnjoj i spoljnoj politici, karakteru rata, patriotizmu i borbenim i radnim tradicijama, poverenju naroda u rukovodstvo. Razvojem propagande i usavršavanjem medija kao njenog najmoćnijeg oružja može se uticati na moralno raspoloženje ljudi. Moral često oblikuje, u medijima, iskrivljena slika o nekoj pojavi ili događaju, a još je Gebels govorio da svaka laž ponovljena sto puta postaje istina. O tome je govo-

¹⁶ Čarls Kegli i Judžin Vitkof, *Svetska politika: trend i transformacija*, navedeno delo, str. 128.

¹⁷ Čarls Kegli i Judžin Vitkof, *Svetska politika: trend i transformacija*, navedeno delo, str. 129.

¹⁸ Serdar Janko Vukotić, *Mojkovačka bitka, 1916*, epska pesma, Kultura, Beograd, 1996, str. 49-58; (iz obraćanja crnogorskoj vojsci pred Mojkovačku bitku).

rio i Džon R. Šindler u svom delu *Bosanski rat i teror, Bosna, Al Kaida i uspon globalnog džihad*, kada kaže da: „Tokom bosanskog rata, zapadna gledišta o sukobu postala su toliko monolitna, videvši jedino vrlinu kod muslimana i ništa osim zla kod Srba, da je čak i Vatikan u izjavama o ratu osuđivao Srbe daleko više nego muslimane, obraćajući malo pažnje na islamske zločine protiv hrišćana.“¹⁹

Moral je i sociološka kategorija, koja proizilazi iz osnovnih društvenih pojava i njihove međusobne povezanosti. U pogledu stanja vojne sile prema kategoriji morala, stoji da je on, bez obzira na sve, i dalje značajna odrednica njene sposobnosti. Skoro uvek je viši moral na strani onoga ko se brani ili čije jedinice jurišaju ka teritoriji na koju polažu istorijsko pravo. Pored savremenog naoružanja, motivisanost ljudstva za izvođenje borbenih dejstava predstavlja značajnu pokretačku snagu vođenja ratnih operacija. Vera u neophodnost ostvarivanja svojih ciljeva i potpuna predanost borbi sigurno da brže i lakše vodi do pobeđe.

Mile Bjelajac, s tim u vezi, smatra da: „Jedan od razloga odustajanja od kopnene ofanzive NATO-a 1999. je upravo i stanje morala u redovima VJ, a jedinice Jugoslovenske armije su pokazale zavidno stanje duha i svesti prilikom ulaska u Trst 1945. godine“.²⁰

Procena visine morala je čest zadatak obaveštajaca i visoko se vrednuje u procesu donošenja odluke za napad, bez obzira na ostale elemente kao na primer: materijalne i ljudske resurse, procenu vremena, zemljišta, obučenost, itd. Kao što smo videli, posjedovanje moćnog naoružanja se ne skriva nego se pokazuje da bi se postigao efekat odvrćanja, dok se moral teži prikriti od neprijatelja ili uvek predstaviti pozitivno. Jedna od metoda specijalnog rata upravo se odnosi na širenje defetizma i slabljenje morala u oružanim snagama i narodu.

Geopolitika i vojska

Geografija, dakle, postaje sve primenljivija, a daljim geografskim otkrićima i stvaranjem novih političkih entiteta, ona prelazi u političku geografiju i prethodi novoj nauci XX veka, geopolitici, koja proučava uticaj geografskog položaja na spoljnu politiku država. Od nastanka prvih vojno-političkih misli razmišljalo se i o geopolitičkim pojmovima. Tako su još Herodot i Tukidid govorili o uticaju prostora, ali i klime na borbenost naroda i na odvijanje borbenih dejstava. Pošto su Peloponeski ratovi vođeni i na kopnu i na moru, Tukidid je sagledao upotrebu vojnih formacija i na jednom i na drugom geografskom prostoru i to doveo u vezu sa strateškom prednošću određene države u tom sukobu. Pobjeda nad moćnom Atinskom mornaricom otvorila je put do pobeđe, u kopnenoj vojsci, nadmoćnijom Spartom. U daljem razvoju ljudskog društva do danas prisutan je osvrt na geopolitički položaj države u smislu upotrebe oružanih snaga i usmeravanje delovanja spoljne politike.

S obzirom da je vojna sila sredstvo politike, njena upotreba ne može biti odvojena niti samostalna u odnosu na politiku. I strategija je kao veština upotrebe vojne sile, takođe podređena političkim odlukama, jer one određuju ciljeve za koje se smatra da treba, ili da

¹⁹ Džon R. Šindler, *Bosanski rat i teror, Bosna, Al Kaida i uspon globalnog džihad*, JP Službeni glasnik, Beograd 2011. str. 87.

²⁰ Mile Bjelajac, *Diplomatija i vojska*, navedeno delo, str. 294.

moгу biti zadovoljeni primenom vojne sile. Međutim, i strategija utiče na političke odluke o upotrebi vojne sile, jer one moraju biti zasnovane na mogućnostima date strategije. Sa pojavom nuklearnog oružja veze između politike i strategije se umnožavaju do stepena da se sve češće stvaraju jedinstveni vojnopolički organi državne vlasti. Nuklearno oružje, kao sredstva masovnog uništavanja, skoro je u potpunosti izbrisalo razlike između politike i vojne strategije u onim slučajevima u kojima politika teži da ostvari svoje ciljeve putem sile. Strategija je postala sastavni deo političkog procesa, jer koncipiranje i razrada strategije predstavlja bit uspeha u primeni vojne sile. Shodno tome, Nebojša Vuković smatra da: „Slikovito, strategija se može opisati kao most koji veže vojnu moć i njenu političku namenu”.²¹ Pored strategije, vojna nauka koje je bliska geopolitici i praktično primenjiva u upotrebi vojske je vojna geografija.

Nikolas Spajkman, američki geopolitičar, tvrdi da je primena pojma geopolitike trojaka. „U nemačkoj školi mišljenja, kao okvir za celu filozofiju istorije. Nemci su, nastavlja Spajkman, načinili od nje teoriju o prirodi države i koriste je kao doktrinu koja podržava poželjnost i potrebu teritorijalne ekspanzije. Zatim, geopolitika se koristi kao sinonim za političku geografiju i u tom slučaju postaje samo grana opšte geografije koja opisuje kako struktura posebnih država, tako i svet u uslovima njegovih političkih poddeoba. Konačno geopolitika može biti upotrebljena u planiranju bezbednosne politike zemlje u okvirima njenih geografskih faktora. Kako kaže Spajkman, ona odgovara na pitanje: Koja je, u datoj geografskoj situaciji, najbolja politika da se sledi radi postizanja bezbednosti? Zaključujući svoja razmatranja o geopolitici, Spajkman tvrdi, da je specifično polje geopolitike, svakako, polje spoljne politike, i njen poseban tip analize koristi geografske faktore da pomognu u formulaciji adekvatne politike za postizanje izvesnih opravdanih ciljeva”.²²

Iz ovih Spajkmanovih razmatranja uočavamo složenost pojma, ali i činjenicu o povezanosti politike, prostora i strategije u jednu celinu koja izučava jedinstvo ovih elemenata. Na primer, Nebojša Vuković smatra da: „Geopolitika je nauka o uticaju prirode jedne zemlje (geografskog položaja, klime, tla, vode i dr.) i njene ekonomsko-društvene, političke i kulturne nadgradnje na istorijski razvoj jedne nacije i na njen međunarodni položaj”.²³

Za vojnu moć je od značaja je kako broj i kvalitet stanovnika, tako i kvalitet tla. Kada je reč o stanovništvu, za vojnu moć je potreban poseban kvalitet koji zavisi, kako od broja stanovnika sposobnih za vojsku, tako i od njegove obučenosti za vojne potrebe. Pored toga, ističu se kao značajni: tradicija, patriotizam, moral i druge osobine ljudskog činioca vojne moći. Broj stanovnika sam po sebi nije dovoljan za postizanje odgovarajuće vojne moći, te ona i nije proporcionalna sa njim. Međutim, broj stanovnika je svakako bitan za organizaciju ekonomije na tom prostoru, veličinu kulture, kao i posedovanje snage da država ostvari značajnu ulogu u svetu.

Tokom istorijskog razvoja vidimo da se broj organizovanih vojnika, koji učestvuju u borbama za ostvarivanje političkih ciljeva uvećavao. Od nešto preko hiljadu Atinjana na Maratonskom polju, preko 40.000 ratnika Aleksandra Makedonskog, kojima je pošao u osvajanje Azije do oko pola miliona Napoleonovih vojnika spremnih na pohod ka Rusiji i

²¹ Nebojša Vuković, *Logika imperije – Nikolas Spajkman i savremena američka geopolitika*, Biblioteka MOBA, Beograd, 2009, str. 33.

²² Nebojša Vuković, *Logika imperije – Nikolas Spajkman i savremena američka geopolitika*, navedeno delo, str. 32.

²³ Isto, str. 33.

nekoliko miliona Hitlerovih sledbenika u Drugom svetskom ratu. Međutim, razvojem savremenih oružja i oruđa u novije doba svedoci smo da je značajniji broj i ubitačnost mašina u odnosu na broj mobilisanih vojnika.

Ovde, svakako, treba istaći i mišljenje Rejmona Arona, koji smatra da: „Sve dok je oružje jednostavno i nije skupo, koeficijent mobilizacije je u funkciji društvenog sistema. U naše doba taj koeficijent zavisi od ekonomskih resursa i čvrstine centralne vlasti. Broj mašina je važniji od broja ljudi”²⁴

Teritorija, kao činilac vojne moći, pored opšteg značaja, posebno je važna kao geostrateški prostor. Značaj puteva koji prelaze preko neke zemlje, strateški položaj u datim uslovima ratne tehnike, pristup morima, reljef, sve su to elementi koji određuju geostrateški položaj zemlje i on može uticati ne samo na njeno ponašanje u međunarodnim odnosima već i na ponašanje drugih prema njoj. „Prostor se može posmatrati kao sredina, pozornica ili ulog spoljne politike.”²⁵ Kada govorimo o sredini uglavnom mislimo na geografske odlike tog prostora, a kada on postane pozornica, tada je atraktivniji i dolaze do izražaja njegove specifičnosti, od čije zavisnosti ta celina predstavlja manji ili veći ulog spoljne politike. Ako posmatramo neko polje, razmišljamo na jedan način, ako je to bojno polje, onda zaključujemo drugačije.

Geopolitičari su prostoru pridavali odlučujući značaj za političku moć jedne države. Veličina i mesto teritorije za njih su bili odlučujući u svetskoj politici. Međutim, očigledno je da veličina i mesto teritorije ne određuju političku moć, mada se tim činocima ne može poreći svaki značaj. U različitim uslovima razvoja vojne tehnike, prostor je uvek uticao na strategijske planove napada ili odbrane. Neosporno je da planinski predeli povoljno utiču na vođenje gerilskog rata. Zatim, veličina teritorije pruža uslove potrebne za postizanje tzv. „strategijske dubine” koja i u eri nuklearnog oružja igra ulogu kako u ofanzivnom tako i u defanzivnom smislu.

Međutim, s promenama u ratnoj tehnici menja se i geostrateški značaj prostora ali njegove osobine uvek imaju značaja u uslovima datog stepena razvoja materijalne proizvodnje, te se u tom smislu ne može isključiti i kao elemenat političke moći jedne države.

Izlaz na more je uvek imao veliki značaj u odnosima snaga u svetu. Prva geografska otkrića nastala su morskim putem, zatim borba za kolonije i kasnije tržišta i sirovine takođe se odvijala morskim putem. U geopolitičkom smislu, poseban značaj dobija Mahanovim idejama, u uslovima industrijske nadmoći SAD, početkom XX veka, vidljivim u stavovima predsednika Ruzvelta. Nijedna druga ličnost nije tako neposredno i duboko uticala na teoriju pomorske moći i strategije kao Alfred Tajer Mahan. On je izazvao revoluciju i ubrzao tok misli u američkoj pomorskoj politici, pripremio teorijsku osnovu za odluku Velike Britanije da ostane dominantna pomorska sila i dao podstrek nemačkom razvoju mornarice pod Viljemom II. Njegova pisana dela su uticala na razvoj pomorske misli u Francuskoj, Italiji, Rusiji, Japanu i drugim manjim državama. Svojim izuzetnim poznavanjem istorije Mahan je izučavao uticaj i korišćenje mora na vođenje borbenih dejstava i ostvarivanja spoljnopolitičkih ciljeva. Proučavajući istorijske događaje od Starog Rima, pa do XX veka Mahan se usudio da odgovori na pitanje kako bi se završio Hanibalov pohod na Rim u Punskim ratovima da se umesto kopnenog opredelio za pomorski put, ali i da pre-

²⁴ Rejmon Aron, *Mir i rat među nacijama*, navedeno delo, str. 237.

²⁵ *Isto*, str. 207.

doći odlučna predviđanja za budući uticaj mora, kao svetskog vojišta, na vođenje ratnih operacija i dominaciju na strateškim pravcima.

Govoreći o Mahanu, Nebojša Vuković smatra da: „Srž Mahanove doktrine predstavlja interpretacija svetske istorije, kao skoro neprekidne borbe za kontrolu nad morem. Prevažodno iz intenzivnog studiranja 17, 18. i 19. veka, zlatnog doba pomorske moći, on je došao do zaključka da je kontrola nad putevima pomorske trgovine bila, i da će nastaviti da bude, ključ svetske moći”.²⁶

Mahan je svojim teorijskim delima uticao, ne samo na razvoj pomorske misli, nego je i uz pomoć političke moći svojih prijatelja Teodora Ruzvelta i Henrija Kabota Lodža odigrao ključnu ulogu u ubeđivanju administracije SAD da se opredeli za prekomorski program i na taj način uplovi u vode koje će je odvesti među svetske vojne i političke aktere, a to će tako ostati do danas. Njegova dela su, na neki način, predstavljala putokaz država koje su stremile uvećanju vojne i političke moći, pravac u kome treba da razvijaju svoju privredu i puteve kojima treba da šire svoj uticaj. Dakle, njegove teorije o dominaciji na morima i drugim strateškim vodenim putevima, pored procvata brodogradnje, donele su i razvoj pomorske misli i činjenicu da je kontrola toplih mora i danas primarni interes velikih sila.

O Mahanovim dostignućima na polju geopolitike Edvard Erl napominje da: „Mahanova epohalna knjiga *Uticaj pomorske sile na istoriju 1660-1783 godine*, objavljena 1890. godine, pojavila se u naročito povoljno vreme. Sledeća decenija je bila puna međunarodnih događaja od velikog značaja u pomorskoj istoriji, to su bili: odluka Nemačke da sagradi savremenu flotu, uzdizanje japanske mornarice, Špansko-američki rat i, kao posledica, izbijanje Sjedinjenih Država kao svetske sile. Pored toga brodogradnja i mornarička tehnika prošle su kroz poznije faze industrijske revolucije: jedra su ustupila mesto pari, drvena brodska korita zamenjena su gvozdanim koritima i oklopnim pločama, glatke topovske cevi ustupile su mesto olučenoj artiljeriji. Novo oružje se pomaljalo na horizontu, a specijalni tipovi ratnih brodova konstruisani su za specijalne pomorske zadatke”.²⁷

More i okeani su smatrani za najjeftinije i najsigurnije puteve za protok robe i ljudi, ali i kontrola ovih puteve obezbeđuje značajnu spoljnopolitičku prednost. Do kraja XX veka svetskim vodama je vladala Velika Britanija, preuzimanjem prevlasti u industrijskoj moći SAD postaju dominantni na moru i to ostaju do danas kontrolišući sva svetska topla mora.

U današnjim uslovima, more je pogodan prostor za nuklearna dejstva iz atomskih podmornica koje, ne izlazeći na površinu, mogu gađati ciljeve na kopnu. U istoriji međunarodnih odnosa mogu se videti mnoga nastojanja država da dobiju izlaz na more. Tako je Rusija od XVIII veka taj cilj uvrstila u svoju spoljnu politiku, što do danas nije izgubilo značaj. Srbija je kroz čitav XIX vek, pa sve do prvog svetskog rata, nastojala da dobije izlaz na more, jer je kontinentalna zatvorenost stvarala ozbiljne opasnosti po njenu nezavisnost. Značaj mora još se jednom pokazao za Jugoslaviju 1948. godine, kada se ona našla u ekonomskoj blokadi na svojim kontinentalnim granicama. Prvi prodori u svet učinjeni su morskim putem.

²⁶ Nebojša Vuković, *Logika imperije – Nikolas Spajkman i savremena američka geopolitika*, navedeno delo, str. 42.

²⁷ Edvard Erl, *Tvorci moderne strategije*, Kultura, Beograd, 1952, str. 439.

Za razliku od Mahana koji govori o imperiji u razvoju, predviđajući joj pravce razvoja, Mekinderove²⁸ teorije su usmerene u pravcu imperije čije je „zlatno doba” polako prolazilo i koja se sve više suočavala sa znacima opadanja moći i uticaja. Mekinder je u svojim delima pokušao da uobličiti ukupnu sliku svetske politike i pruži celovit pogled na međunarodna dešavanja kako bi se lakše formulisala britanska spoljna politika i pronašli adekvatni odgovori na rastući uticaj Nemačke i Rusije, ali i potreba za ulaganjem stalnih napora kako bi se održale kolonije pod vlašću britanske krune. U svojim delima uočio je prelazak moći sa mora na kopno i predviđao jačanje, kopnenog, stožernog, dela zemlje i težnju, ali ujedno i po Veliku Britaniju opasnost, ka formiranju jedinstvene vojne, političke i ekonomske celinu pod nazivom Evroazija. Njegove teorije su svakako u svetskim ratovima koji su sledili doprinele opredeljivanju Velike Britanije kako za određene spoljnopolitičke odluke tako i za formiranje saveza i koalicija za vođenje ratova.

Mekinder daje prednost uticaju kopna na geopolitiku u odnosu na more. Povod ovog njegovog razmišljanja je Burski rat vođen početkom XX veka, koji su Britanci dobili, ali je zbog zanemarivanja vođenja operacija na kopnu u odnosu na more došlo do velikih problema u transportu i snabdevanju, kao i velikih materijalnih i ljudskih gubitaka, što je pokazalo ranjivost Imperije. Teorija o Hartlendu, Evroazijskom i Severnoafričkom prostoru, jer je Sahara granica između belog i crnog čoveka, čija kontrola prema Mekinderu obezbeđuje svetsku dominaciju i gde nije moguć prodor maritimnih sila, takođe je okosnica ovog učenja. U odnosu na morske puteve on daje prednost kopnenim pravcima i izgradnji železnica, kao najbržeg puta za prodor u srce sveta.

„Nije li stožerni region svetske politike ta prostrana oblast Evroazije koja je nepristupačna brodovima, ali je još u antici ležala otvorena konjičkim nomadima i danas samo što nije prekrivena mrežom pruga?”²⁹ tvrdio je, sa tim u vezi, Mekinder.

Posebno navodi primer širenje Rusije u Sibir putem železnica kao i povezivanje Nemačke i Rusije u kopnenu silu, čime bi bila dugoročno obezbeđena dominacija Hartlendom. Ako uz tu konstataciju dodamo i njegovo zapažanje da je SSSR država koja osim par artikala može sve da proizvede, možda može da se nasluti o kakvoj sili je reč, pa su onda razumljive njegove težnje da Rusija i Nemačka razdvoji formiranjem malih država između njih i da se usitni geostrateški prostor Istočne i Južne Evrope kako bi se onemogućila mobilizacija masa i privrede za potrebe Hartlenda. Iako dvadesetih godina XX veka vlada Velike Britanije nije odobrila takav njegov predlog, sedamdeset godina kasnije ipak je, slučajno ili ne, došlo do političkog i teritorijalnog raspada Sovjetskog Saveza upravo po tom osnovu.

Mekinder, takođe govori o permanentnom sukobu između maritimnih i kopnenih sila. Kako kopno najvećim delom kontrolišu Rusija i Nemačka, umerenu i hladniju klimatsku zonu severno, a more, Velika Britanija, topliju, južno od 30. paralele. Upravo na tom prostoru u Evropi i Aziji nastaju direktni ili indirektni sukobi. Prema njemu su i Prvi svetski rat vodile Kopnene i Morske sile, a završio se pobedom Mora nad Kopnom. „Pošto su SAD ušle u rat, a Rusija ispala iz njega zbog revolucije, pri kraju rata je postojao neposredan duel između kopnene i pomorske moći, i pomorska moć je opsela kopnenu”,³⁰ zaključuje Mekinder.

²⁸ Helford Mekinder (1861-1947) smatra se jednim od najvećih geopolitičara. Školovao se na Oksfordu gde je studirao prirodne nauke, istoriju i pravo. U toku svoje karijere obavljao je funkcije poslanika, visokog komesara u Južnoj Rusiji za vreme građanskog rata i direktora prestižne London School of Economics. Objavio je više dela, od kojih se ističu: *The Geographical Pivot of History* (1904), *Democratic Ideals and Reality* (1919), i *The Round World and the Winning of the Peace* (1943); Nebojša Vuković, *Logika imperije – Nikolas Spajkman i savremena američka geopolitika*, navedeno delo, str. 46.

²⁹ Nebojša Vuković, *Logika imperije – Nikolas Spajkman i savremena američka geopolitika*, navedeno delo, str. 61.

³⁰ Isto, str. 62.

Dovodeći u određene odnose sirovine, prirodne karakteristike prostora i primenu strategije u tim uslovima, Mekinder Zapadu daje jasnu definiciju svetske dominacije Hartlendom, a u cilju zaustavljanja mogućnosti da se stvori snažna vojna i politička formacija na tlu Evroazije, čiji bi Pijemont mogle da budu i Rusija i Nemačka i koja bi bila najmoćnija kopnena sila na svetu. Iz tih razloga su SAD i odlučile da napuste svoju izolacionističku politiku i stupe i u Prvi i u Drugi svetski rat u Evropi.

Tokom predavanja u Kraljevskom geografskom društvu 1903. godine Mekinder je izneo stav da: „Ko vlada Istočnom Evropom dominira Hartlendom, ko vlada Hartlendom dominira svetskim ostrvom, ko vlada svetskim ostrvom dominira svetom”.³¹

U različitim periodima istorije teritorija igra značajnu ulogu ukoliko preko nje prelaze značajni strateški pravci u datoj konstelaciji snaga. Ti pravci mogu da budu značajni za političku moć svake države. Međunarodni odnosi su prema Spajkmanu, utemeljeni na zakonu moći i interesa, bez nekog značajnog garanta koji bi potvrđivao njihovu ustaljenost i doslednost. Težnja politike za vojnom moći doprinosi ostvarivanju njenih ciljeva u svakom smislu. U tom smislu Nebojša Vuković i navodi zapažanje Nikolasa Spajkmana: „Tako i Spajkman tvrdi da su u međunarodnom društvu sve forme prisile dozvoljene. Kako nastavlja borba za moć je identična sa borbom za opstanak i poboljšanje relativne pozicije moći, postaje primarni cilj unutrašnje i spoljne politike država. Spajkman pridaje ovoliko značaj moći, jer samo moć može ostvariti ciljeve spoljne politike. Moć znači opstanak, sposobnost da nametnete svoju volju drugima, kapacitet da zapovedate onima koji su bez moći i mogućnost iznuđivanja ustupaka od slabijih. Gde je krajnja forma sukoba rat, borba za moć postaje borba za ratnu moć, priprema za rat”.³²

U međunarodnim odnosima dolazi do grupisanja država prema srodnosti interesa, te se između tih grupa stvaraju odnosi ravnoteže. Različiti geografski uslovi doprinose posebnostima u položaju zemalja unutar grupacija i položaj cele grupacije. U današnjim uslovima ratne tehnike veličina prostora ima veliki značaj u odnosima zasnovanim na sili. Poznato je da antiraketni sistemi imaju veći značaj ukoliko su više istureni prema periferiji branjenog prostora. Dobar primer za to je, u vreme Hladnog rata, prisustvo američkih vojnika i baza na evropskom tlu, u blizini granice Istočnog bloka, a daleko od sirovinke baze SAD-a. Zatim, veliki prostor kojim raspolaže jedna grupacija ima značaja i zbog klimatskih uslova. Vojna tehnika se prilagođava različitim prirodnim uslovima, pa i klimatskim, te i taj činilac nije bez značaja u projekciji vojne moći jedne države.

U primeni vojne sile u spoljnoj politici geopolitički ugao posmatranja ove pojave je svakako bitan. Iako je geopolitika, kao nauka koja se razvila krajem XIX veka, i za čiji se uticaj smatra da je doprineo razvoju ideje o vođenju svetskih ratova, zanemarena u novije vreme, njeni postulati su i danas, svakako, aktuelni i doprinose ostvarivanju spoljnopolitičkih ciljeva. Borba za resurse, tržišta i što bolji geostrateški položaj koji će doprineti značajnijem ostvarivanju uticaja i prevlasti u svetu, sigurno su razlozi da geopolitika i danas dobije odgovarajuće mesto u izučavanju međunarodnih odnosa i svetske politike, ali svakako i prilikom pripreme i upotrebe vojne sile za ostvarivanje spoljnopolitičkih ciljeva.

³¹ Nebojša Vuković, *Logika imperije – Nikolas Spajkman i savremena američka geopolitika*, navedeno delo, str. 65.

³² Isto, str. 80.

Zaključak

Vojna sila je i danas, u modernom društvu, kao i nekada nezaobilazan garant bezbednosti, ekonomske i političke sigurnosti, kao i odlučujuće sredstvo za sprovođenje spoljno-političkih ciljeva bilo kog međunarodnog subjekta ili drugih pokreta, koji teže značajnijoj ulozi na svetskoj političkoj sceni. Uprkos razvoju kolektivnih sistema bezbednosti i njihovih pokušaja da spreče društvene sukobe u svetu, dobijanje političkih utakmica vojnim sredstvima ne jenjava.

Uzimajući u obzir sve navedene uslove i njihovo uvezivanje u funkcionalnu celinu kako bi se stvorile mogućnosti da vojna sila postane respektabilan spoljnopolitički faktor, može se zaključiti da se, svakako, radi o složenom i međusobno zavisnom sistemu u kome je sprega između vojske i države presudna.

Vojska i društvo sa svim svojim elementima predstavljaju nedeljivu celinu, koja se zasniva na različitim međusobno uslovljenim odnosima, pa su tako politička i vojna moć u direktnoj vezi i međusobnoj zavisnosti jedna od druge. Njihova usklađenost je često predstavljana kao garant prosperiteta društva i sigurno doprinosi stabilnosti države kako u smislu bezbednosti, tako i u nesmetanom razvoju kvaliteta života.

Iako je jednačina za postizanje tog balansa između vojske i politike, odavno poznata, nje-na primena, odnosno stalnost primene nije jednostavna, jer zavisi od svih, u radu, navedenih faktora i njihove povezanosti u jednu celinu. Stoga to (p)ostaje stalna težnja među državama u njihovom međusobnom nadmetanju, ali i potreba da jedni druge ometaju u tim naporima.

Literatura

[1] Aron Rejmon, *Mir i rat među nacijama*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci i Novi Sad, 2001.

[2] Bjelajac Mile, *Diplomatija i vojska*, Medija centar Odbrana i Akademija za diplomatiju i bezbednost, Beograd, 2010.

[3] Vukotić Serdar Janko, *Mojkovačka bitka, 1916*, epska pesma, Kultura, Beograd, 1996. (iz obraćanja crnogorskoj vojsci pred Mojkovačku bitku).

[4] Erl Edvard, *Tvorci moderne strategije*, Kultura, Beograd, 1952.

[5] Hantington, Semjuel P., *Vojnik i država – teorija i doktrina vojno-civilnih odnosa*, CSES i Fakultet političkih nauka, Beograd, 2004.

[6] Kegli Čarls i Vitkof Judžin, *Svetska politika: trend i transformacija*, Centar za studije Jugoistočne Evrope, Fakultet političkih nauka i Diplomatska akademija Ministarstva spoljnih poslova Srbije i Crne Gore, Beograd, 2004.

[7] Makijaveli Nikolo, *Vladalac*, Dereta, Beograd, 2005.

[8] Nebojša Vuković, *Logika imperije – Nikolas Spajkman i savremena američka geopolitika*, Biblioteka MOBA, Beograd, 2009.

[9] Šindler Džon R., *Bosanski rat i teror, Bosna, Al Kaida i uspon globalnog džihada*, JP Službeni glasnik, Beograd 2011.

[10] Courmont Barthelemy et Ribnikar Darko, *Les Guerres asymetriquestr: Conflits d'hier et d'aujourd'hui, terrorisme et nouvelles menaces*, Institut de relations internationales et strategiques, Press universitaires de France, Paris, 2002.

[11] Niccolo Machiavelli, *The Prince and the Discourses*, Modern Library, New York, 1950.